

Wojciech Szczepański

Poznań

Serbowie a Albańczycy w latach 1878–1918¹

Problemem, którym zająłem się w prezentowanej dysertacji, są relacje, w jakie wchodzili ze sobą Serbowie i Albańczycy w okresie od 1878 do 1918 r. Zasadniczym celem rozprawy było możliwie najpełniejsze przedstawienie tych relacji na szeroko rozumianej płaszczyźnie politycznej, a także kulturowej.

Lata 1878–1918 miały wyjątkowe znaczenie zarówno dla Serbów, jak i Albańczyków. Stanowiły one szczególnie ważny etap w procesie kształtowania się sprzeczności serbskich i albańskich interesów politycznych. W okresie tym zderzyły się ze sobą zbiorowości, znajdujące się na różnych etapach zaawansowania cywilizacyjnego. Serbowie stali na wyższym poziomie rozwoju społeczno-kulturowego. Uformował i mocno zintegrował ich jednolity system religijno-kulturowy, a także wielowiekowa tradycja państwowa i własne, odbudowane państwo. Tymczasem większość bałkańskich Albańczyków na przełomie XIX i XX w. pozostawała jeszcze w poważnym opóźnieniu cywilizacyjnym. Taki stan rzeczy wynikał nie tylko z podziałów religijnych wśród ludności albańskiej, ale także z faktu, że nie posiadała ona ani w przeszłości, ani przez większość interesującego mnie okresu, własnego państwa. Nie bez znaczenia był też fakt, że na forum wieloetnicznego Imperium Osmańskiego reprezentowały Albańczyków elity złożone niemalże wyłącznie z muzułmanów. Tożsamość tych elit naznaczała dwoistość samoidentyfikacji, wynikająca z godzenia związków z tradycją współplemieńców (zwłaszcza kultywowania prawa zwyczajowego) ze związkiem z dynastią osmańską i uniwersum islamu. Charakter sąsiedztwa Serbów z Serbii i Albańczyków z bałkańskich prowincji Imperium Osmańskiego oraz charakter koegzystencji serbsko-albańskiej w multietnicznych prowincjach osmańskich ulegały zmianom wraz z postępowaniem albańskiego procesu narodotwórczego. Animowała go w szczególności sposób albańska diaspora (szczególnie z Włoch oraz Rumunii), wspierana przez część albańskich elit stambulskich. Fundamentalne znaczenie dla tych faz albańskiego procesu narodotwórczego, które przypadły na lata 1878–1918, miało rozwiązanie przez albańskich liderów kwestii językowej oraz krzewienie idei ponadreligijnej albańskiej jedności. Istotne było

¹ Niniejszy tekst jest autoreferatem, wygłoszonym podczas publicznej obrony rozprawy doktorskiej pt. „Serbowie a Albańczycy w latach 1878-1918”. Obrona odbyła się 6 czerwca 2005 r. w Instytucie Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Pracę napisano pod kierunkiem dr. hab. Witolda Szulca, prof. UAM, a jej recenzentami byli: prof. dr hab. Antoni Giza (Uniwersytet Szczeciński) i prof. dr hab. Stanisław Sierpowski (UAM).

również propagowanie przez animatorów albańskiego odrodzenia teorii starożytnego (ilirskiego) rodowodu ludności albańskiej oraz kultu narodowego bohatera — Skanderbega.

Podjęmując decyzję o zagłębieniu się w historię relacji serbsko–albańskich przełomu XIX i XX w., miałem na uwadze nie tylko doniosłe znaczenie tego okresu dziejów, ale jeszcze jedną, istotną przesłankę. W literaturze historycznej, w której podejmowano problematykę związków serbsko–albańskich, pozostawiona została wyraźna luka, którą należało wypełnić. Brak omówień relacji serbsko–albańskich, poświęconych w całości problemom lat 1878–1918, nie oznacza, że zagadnienia dotyczące wskazanego okresu nie doczekały się ujęcia w pracach syntetyzujących związki Serbów i Albańczyków w ciągu wieków. Istnieją dwie takie syntezy, napisane przez Albańczyka Petrita Imamiego i Serba Đoko C. Slijepčevića². Mimo pewnych walorów tych prac (zwłaszcza bogactwa faktograficznego syntezy albańskiej) nie można uznać ich za szczególnie wartościowe. Korzystniejsza jest sytuacja ze studiami problemowymi, w których zanalizowane zostały różne aspekty relacji serbsko–albańskich. Prac tych nie można jednak traktować jako zadowalającej alternatywy dla braku jednego, spójnego wykładu dziejów relacji serbsko–albańskich w ostatniej ćwierci XIX stulecia oraz w pierwszym osiemnastoleciu XX w.

Zasadnicze znaczenie dla opracowania niniejszej rozprawy, przy której pisaniu wykorzystano rozległą panoramę prac historyków z państw bałkańskich, zachodnio– i środkowoeuropejskich, z krajów byłego ZSRR, a w mniejszym zakresie także prace badaczy spoza Europy, miały źródła rękopiśmienne i drukowane. Spośród pierwszych wyróżnić należy archiwalia z Serbii. W o wiele mniejszym stopniu sięgnięto do archiwaliów czarnogórskich. Największą część wykorzystanych archiwaliów serbskich stanowiły dokumenty rządowe oraz dokumenty stanowiące spuściznę po kilku wybitnych Serbach (politykach i uczonych). Źródła te przebadano podczas kwerendy w Archiwum Serbii (*Arhiv Srbije*) oraz Archiwum Instytutu Historycznego SANU (*Arhiv Istorijskog instituta SANU*) w Belgradzie. W Archiwum Państwowym Czarnogóry w Cetyni (*Državni Arhiv Crne Gore na Cetinju*) skorzystano z kolei z części dokumentów konsularnych z lat 1898, 1909 i 1911–1912. Kwerendy archiwalne uzupełniono przestudiowaniem źródeł prasowych. W ich selekcji posłużono się kluczem najważniejszych wydarzeń. Wykorzystano teksty z czasopism, które ukazywały się w: Serbii, Wojwodinie, Bośni, Chorwacji i Czarnogórze. Spośród serbskich źródeł publikowanych uwzględniono liczne zbiory dokumentów dyplomatycznych, konsularnych i innych (wytworzonych przez placówki cerkiewne, oświatowe i celne). Z wyborów źródeł, opierających się na archiwaliach spoza Serbii, sięgnięto m.in. do zbioru dokumentów dyplomatycznych, dotyczących związków kwestii albańskiej z polityką wielkich mocarstw w drugiej połowie XIX i na początku XX w., a także do edycji, w której zebrane zostały teksty umów międzynarodowych, wiążących się z Bałkanami i źródła tak istotne dla bałkańskich dziejów politycznych, jak np. dwa pierwsze dokumenty programowe Ligi Prizreńskiej³. Osobna grupa źródeł, wykorzystanych w rozprawie, to relacje wspomnieniowe uczestników opisywanych wydarzeń oraz zapiski osób, które odbywały podróże po ziemiach

² P. Imami, *Srbi i Albanci kroz vekove*, Beograd 2000; C. D. Slijepčević, *Srpsko–arbanaški odnosi kroz vekove sa posebnim osvrtom na novije vreme*, Himelstir [Himmelsthühr] 1983.

³ Wyróżnić należy tu: B. Peruničić, *Pisma srpskih konzula iz Prištine (1890–1900)*, Beograd 1985; idem, *Svedočanstvo o Kosovu 1901–1913*, Beograd 1988; idem, *Zulumi aga i begova nad srpskim narodom u kosovskom vilajetu*, Beograd 1989; *Dokumenti o spoljnoj politici Kraljevine Srbije 1903–1914*, kn. V, 1: 1/14, januar–14/27. juli 1912., prir. M. Vojvodić, ured. R. Samardžić, Beograd 1984; M. F. Petrović, *Dokumenti o raškoj oblasti 1900–1912*, Beograd 1995; A. Puto, *L'indépendance albanaise et la diplomatie des grandes puissances 1912–1914*, Tirana 1982; *Balkanski ugovorni odnosi 1876–1996. Dvostrani i višestrani međunarodni ugovori i drugi diplomatski akti o državnim granicama, političkoj i vojnoj saradnji, verskim i etničkim manjinama*, t. I (1876–1918), prir. M. Stojković, Beograd 1998.

staroserbских, macedońskich i albańskich⁴. Kolejna — również istotna to źródła niezbędne w badaniach na polu historii kultury. Sytuują się tu takie materiały, jak np. manifest kulturowo–polityczny Pashko Vasy z 1879 r. pt. *Prawda o Albanii i Albańczykach* czy fragmenty *Kanunu Leka Dukagjinięgo*, bez których niemożliwe byłoby podjęcie refleksji na temat albańskiej obyczajowości⁵.

Zastosowane w rozprawie rozwiązania konstrukcyjne, pozostają w ścisłym związku z przyjętymi założeniami metodologicznymi. W treści zasadniczej rozprawy wykorzystałem przede wszystkim tradycyjną konwencję opisową i układ chronologiczno–problemowy, od którego odstąpiłem jedynie w ostatnim rozdziale, poświęconym kwestiom kulturowym. Wyjaśniając, podkreślałem w omawianych procesach dziejowych związki przyczynowo–skutkowe. Za podstawę opinii formułowanych w poszczególnych partiach rozprawy oraz stawianych wniosków przyjmowałem mnogość faktów i towarzyszących im szczegółów, których dostarczała niejednorodny, przeważnie jednak bardzo drobiazgowy materiał źródłowy.

We *Wstępie* wyjaśniłem, co rozumiem pod pojęciem *Starej Serbii*, eksploatowanym w serbskich tekstach, powstałych w omawianym w pracy okresie, a także wytłumaczyłem związek z tematem rozprawy problematyki czarnogórskiej (silne na przełomie XIX i XX w. odczuwanie przez Serbów i Czarnogórców narodowej wspólnoty oraz związki politycznych interesów serbskich i czarnogórskich, zauważalne także na płaszczyźnie relacji obu podmiotów z Albańczykami). W Rozdziale 1, tytułem wprowadzenia, naszkicowałem losy serbsko–albańskiego sąsiedztwa od wieków średnich do wielkiego kryzysu wschodniego lat 1875–1878. Położyłem tu nacisk na przeobrażenia, które doprowadziły do osiągnięcia przez Albańczyków w połowie XIX w. liczebnej przewagi nad Serbami w poszczególnych częściach europejskich prowincji Turcji (zwłaszcza w Metochii). W kolejnych partiach pracy omówiłem wszystkie problemy i wydarzenia, ważne dla relacji Serbów i Albańczyków w latach 1878–1918. Dużo uwagi poświęciłem m.in. zagadnieniom dotyczącym funkcjonowania Ligi Prizreńskiej (1878–1881), której liderzy wysuwali żądania terytorialne pod adresem swoich sąsiadów, a także zdołali położyć podwaliny pod albańską edukację oraz pod organizację niezależnych, koordynujących swe działania, albańskich formacji wojskowych (w dobie konfliktu organizacji z Turkami, a więc w 1881 r.). Dążąc w kilku fragmentach rozprawy do wyjaśnienia kwestii, które rozwijały się równoległe w wymiarze ogólniejszym (ponadlokalnym) i lokalnym, zdecydowałem się na osobne omówienia tych dwu płaszczyzn relacji serbsko–albańskich, ukazując wprawdzie ewolucję danego problemu w wymiarze ogólniejszym, następnie zaś skupiając się na rzeczywistości lokal-

⁴ Zob. zwłaszcza: J. Tomić, *Rat na Kosovu i Staroj Srbiji 1912. godine*, Novi Sad 1913; idem, *Rat u Albaniji i oko Skadra 1912. i 1913. godine*, Niš 1988 [reprint z wydania: Novi Sad 1913]; D. M. Dinić, *Prvi put kroz Albaniju sa šumadijskim albanskim odredom 1912. Prizren — Drač, Kragujevac 1922*; P. Bojović, *Odbrana Kosovoga Polja 1915. g. i zaštita odstupanja srpske vojske preko Albanije i Crne Gore*, Beograd 1990; E. bey Vloora, *Lebenserinnerungen*, B. I (1885 bis 1912), München 1968, B. II (1912 bis 1925), München 1973; [Ristić M.], *Kroz groblje. Opažanja i beleške prilikom putovanja kroz srpsku zemlju pod Turskom 1892 godine od P. Balkanskog*, Beograd 1894; E. Durham, *High Albania. A Victorian traveller's Balkan odyssey*, London 2000. Wartość zbliżoną do relacji E. Durham, posiadają wspomnienia Ferencza (Franza) Nopcsy: R. Elsie: *Reisen in den Balkan. Die Lebenserinnerungen des Franz Baron Nopcsa*, eingeleitet, hrsg. und mit Anhang versehen von R. Elsie, Pejë 2002.

⁵ *The Truth on Albania and the Albanians. Historical and Critical Issues* by Wassa Effendi, with Introduction by R. Elsie, London 1999 (reprint z wydania: London 1879); *Kanun Leka Dukagjini (wybrane fragmenty)*, tłum. R. Halili, Krasnogruda, nr 15/2002, s. 118–120. Pełna edycja tego źródła: *Kanuni i Lekë Dukagjinit - The Code of Lekë Dukagjini. Albanian Text Collected and Arranged by Shtjefën Gjeçov*, Translated, with an Introduction by L. Fox, New York 1989.

nej. Pisząc o owej rzeczywistości, starałem się swoimi rozważaniami stworzyć mikroanalizy podłoża lokalnych napięć, powstających pomiędzy ludnością serbską a albańską na zamieszkiwanych wspólnie przez te zbiorowości obszarach europejskiej części Turcji. W rozważaniach, w których skoncentrowałem się na relacjach Serbów i Albańczyków realizowanych w wymiarze „wielkiej polityki”, którą prowadzić usiłowały elity serbskie i wybitniejsi reprezentanci społeczności albańskich, koegzystujących z Serbami w niektórych regionach europejskiej Turcji (wilajet kosowski, część wilajetu bitolskiego), uwzględniałem szeroko kontekst międzynarodowy. Miał on istotne znaczenie, z racji interesów, jakie w europejskiej części Turcji, a także w niepodległych państwach bałkańskich, realizowały poszczególne mocarstwa. Uwagę poświęciłem szczególnie Austro–Węgrom. Prowadziły one przez większą część omawianego w rozprawie okresu politykę jednoczesnego uzależniania od siebie Serbii i rozciągania „parasola ochronnego” nad Albańczykami. Serbowie z różnych powodów (strategicznym, ekonomicznym, ideologiczno–politycznym oraz duchowo–emocjonalnym) nie zamierzali jednak, mimo nacisków austrowęgierskich, zrezygnować z samodzielnej polityki w kwestii Kosowa, Metochii i części ziem macedońskich. Ich zaangażowanie w sprawy wskazanych terytoriów, a więc przede wszystkim w problemy sąsiedztwa z Albańczykami, ewoluowało w okresie od 1878 do 1912 r., od wymuszonego przez Monarchię Habsburgów *désintéressement* do pełnej aktywności. Zwiększyła się ona po zmianie w Serbii dynastii z Obrenowiciów na Karadorđewićów w 1903 r. Po 1903 r. zwiększyły się jednak również habsburskie wpływy wśród Albańczyków, stymulowanych przez agentów austro–węgierskich, tak do zwykłych bandyckich ataków na serbskich sąsiadów, jak i do działań państwowotwórczych. Albańczycy, których jedność mocno zamaniestowała się w dobie buntów przeciwko reformom młodoturków (przełom pierwszego i drugiego dziesięciolecia XX w.), znajdując wsparcie Austro–Węgrów podejmowali działania na rzecz ukonstytuowania, a następnie zachowania własnego państwa w całym okresie — od przygotowań środowiska Ismaila Qemala do ogłoszenia deklaracji suwerenności Albanii (Vlora, 28 XI 1912) do końca pierwszej wojny światowej i traktatowych uregulowań powojennego ładu granicznego i politycznego w Europie (1918–1920). Gdy pojawiły się okoliczności, w których państwowotwórcze aspiracje Albańczyków zaczęły się ziszczać (lata 1912–1913), propaganda serbska demaskowała albańskie dążenia jako intrygę Austro–Węgrów. Albańczykom odmawiano prawa do utworzenia własnego państwa, gdyż, jak pisano w serbskiej prasie, byli oni „powstającą ad hoc ze względów politycznych, nową nacją”⁶. W istocie szło Serbom o geopolitykę i interesy ekonomiczne. Żywe i należy przyznać, że uzasadnione (po doświadczeniach wyniesionych z niedawnego bośniackiego kryzysu aneksyjnego), były bowiem serbskie obawy przed dalszym osaczaniem Serbii i Czarnogóry przez Austro–Węgry. Interesy mocarstw wrogich Austro–Węgrom, sukcesy Serbów w wojnach bałkańskich oraz dyplomacja, a częściowo także zbrojne działania wojsk serbskich na ziemiach albańskich, podejmowane w 1912, 1914 i 1918 r., przyczyniły się do zamknięcia Albanii w granicach ciaśniejszych, niż chcieliby tego sami Albańczycy. Oznaczało to jednak narodziny nowych problemów, naznaczających relacje serbsko–albańskie. Spośród nich za problem główny uznaję utrzymywanie przez Serbów siłą władzy nad żywiołem albańskim w Kosowie, Metochii i części Macedonii Wardarskiej, włączonych do Serbii w 1912 i odzyskanych w 1918 r. Ten problem, jak żaden inny, okazał się brzemienny w skutki i niestety były to skutki złe.

Jak już to sygnalizowałem, w rozprawie poświęcono również uwagę, rzadko u nas analizowanym, serbskim i albańskim kwestiom kulturowym. Uznałem tutaj za szczególnie zasadne ukazanie różnic i podobieństw między Serbami i Albańczykami. Aby to uczynić, zwróciłem

⁶ „Politika”, 20 XI 1912, s. 1.

uwagę tak na kulturę serbskich i albańskich mas (ich obyczajowość, praktykę religijną oraz mity), jak i elit (ich przyznawanie się do określonej tradycji i podejmowanie działań na rzecz jej zachowania lub ekspansji, skłonność do stawiania na czele własnych społeczności, świadomość bądź też brak świadomości konieczności modernizacji). W rozważaniach koncentrujących się na problemach kulturowych nie ograniczyłem się więc do przeglądu kontaktów Serbów i Albańczyków w obszarze kultury wysokiej. Kontakty te w latach 1878–1918 były zresztą nieznaczne i realizowały się za sprawą nielicznych osób, co ciekawe często, niezależnie od własnej tożsamości etnicznej, związanych z Czarnogórą (Mark Miljanov, bracia Nikolla, Martin i Mirash Doda Ivanaj, Valtazar Bogišić). Wymienione jednostki wcieliły się w rolę prekursorów nowego serbskiego i czarnogórskiego spojrzenia na Albańczyków oraz nowego albańskiego spojrzenia na Serbów i Czarnogórców, bardzo jednak ciężko uzyskującego rację bytu i nadzwyczaj powolnie usuwającego barierę stereotypów i otwartej wrogości.

Chcąc zakończyć niniejsze wystąpienie eksplikacji tez, które postawiłem w swojej rozprawie, pozwolę sobie uczynić to w kilkupunktowym wyczerpującym wyliczeniu:

1. W latach 1878–1918 Serbowie i Albańczycy rzadko przybliżali się do siebie na skutek własnych, nie wynikających z żadnego przymusu, dążeń do zacieśnienia kontaktów. Elity serbskie i albańskie uświadamiały sobie na przełomie XIX i XX w. w większym stopniu znaczenie współistnienia w tym samym regionie geograficznym i historycznym Europy dopiero wówczas, gdy wymagały tego okoliczności polityczne, na których powstanie sami Serbowie czy Albańczycy częstokroć nie mieli decydującego wpływu. W relacjach serbsko–albańskich, w których często dochodziło do konfrontacji, trudno dostrzec w omówionym w niniejszej rozprawie czterdziestolecu jakąkolwiek poważniejszą ideę współpracy.

2. Istotną przeszkodą, oddalającą szanse na budowę przez obie nacje trwałej zgody, były, obok żywionych przez nich uprzedzeń, przeświadczenie serbskich i albańskich elit o tym, że Serbowie i Albańczycy muszą zajmować przeciwne pozycje z racji permanentnego konfliktu ich interesów. Przeświadczenie to umacniało się wśród Serbów, gdy obserwowali oni, że reakcją Albańczyków–muzułmanów na każdorazowe przejęcie rządów w Imperium Osmańskim przez zwolenników reform jest przeciwstawianie się przez Albańczyków próbom reform, mogących Serbom i innym chrześcijańskim poddanym sułtana przynieść korzyści społeczne i polityczne. Po stronie albańskiej przekonanie o niemożliwości porozumiewania się z Serbami umocniło się wprawdzie w latach 1878–1881, gdy Serbowie generalnie stali na stanowisku niechęci w stosunku do Ligi Prizreńskiej, nawet gdy jej liderzy z frakcji radykalnej przeciwstawili się zbrojnie Turkom. Powodem takiej postawy Serbów była jednak obawa przed realizacją przez Albańczyków tych punktów ich programów terytorialnych i ideowych, które odbierane były przez Serbów jako zapowiedź przejścia spod władzy osmańskiej pod władzę albańską.

3. Na zamieszkiwanych wspólnie przez Albańczyków i Serbów terytoriach złączonych z Serbią w 1878 r. (regiony: Nisza, Vranja i Prokuplja), podobnie jak i w zalbanizowanych regionach Kosowa, Metochii i Macedonii Wardarskiej, włączonych do Serbii w rezultacie I wojny bałkańskiej, władze serbskie prowadziły politykę wyraźnego faworyzowania ludności serbskiej kosztem Albańczyków, uznając tych ostatnich za element zdolny do destabilizacji państwa i w ograniczonym tylko stopniu podatny na integrację z niealbańską częścią społeczeństwa. Do napięć w relacjach serbsko–albańskich na wskazanych terytoriach dochodziło często także w rezultacie dążeń Serbów do rozbrojenia Albańczyków oraz w związku z tym, że na opanowanych ziemiach władze serbskie uruchomiły proces reformy struktury własności rolnej. Podjęte w tym zakresie działania doprowadzały do wywłaszczeń wielkich posiadaczy ziemskich, którzy zdobyli swoją pozycję w dobie osmańskiej. Pozyskiwaną ziemią obdzielano przede wszystkim

serbskich chłopów, natomiast wśród tracących dobra posiadaczy licznie reprezentowani byli Albańczycy.

4. W sąsiedzkich napięciach między Serbami a Albańczykami w Turcji dominowały po 1878 r. konflikty o podłożu ekonomicznym. Najistotniejsze znaczenie miał w tego rodzaju konfliktach, zwłaszcza dla uczestniczących w nich Albańczyków, motyw rabunkowy. W relacjach serbsko–albańskich w latach 1878–1918 odnotowywano jednak nie tylko porachunki, w których rezultacie jedna strona pomnażała kosztem drugiej dobra materialne. Dochodziło w nich również do zadrażnień na tle różnic religijnych i ideowopolitycznych. Wzrost antagonizmu serbsko–albańskiego na tle różnic religijnych następował zawsze wówczas, gdy albańscy muzułmanie, w nadziei określonych profitów, wcielali się w rolę „pretorian” tureckiej władzy, usiłującej tłumić dążenia narodowowyzwoleńcze Serbów i Słowian macedońskich. Do różnego rodzaju bandyckich ataków na Serbów popychali Albańczyków często ich tureccy mocodawcy, a następnie austro–węgierscy agenci. W ten sposób rękoma Albańczyków wrogowie Serbii tępil, grawitującą ku temu państwu, ludność serbską zamieszkującą wilajet kosowski (do większości ataków na Serbów dochodziło w tej prowincji).

5. Poważne różnice kulturowe wręcz uniemożliwiały na przełomie XIX i XX w. bliższe związki między przedstawicielami obydwu nacji. Serbowie, dumni ze swojej dawnej potęgi i bogatych tradycji kulturowych swojego narodu, demonstrowali niechęć do Albańczyków, uważanych na ogół za zacofańców i złoczyńców. Przez cały okres od 1878 do 1918 r. na charakter relacji serbsko–albańskich wpływały różne negatywne stereotypy. Wiele z nich odziedziczono po wcześniejszych czasach (na przykład: „niewolący Serbów Albańczyk–Turek” — „serbski buntownik”). Obok tego rodzaju stereotypów powstawały jednak nowe, mające swoje źródło w świeżych doświadczeniach (na przykład: „Albańczyk — wiarołomca i rabus” — „Serb — uzurpator «należnych Albańczykom» ziem, dóbr i przywilejów”). Albańczycy odpowiadali na serbskie manifestowanie wyższości aktami wrogości o szczególnym ciężarze gatunkowym – zabójstwami, gwałtami, kradzieżami. Z czasem jednak w arsenale ich środków, przeznaczonych do walki z Serbami, znalazło się poczucie dumy z własnej kultury i pochodzenia, co konsolidowało ich wspólnotę i czyniło nieatrakcyjną ewentualną slawizację.